

शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका : विशेष संदर्भ पुणे शहर

किरण नाईकनवरे*

संशोधक विद्यार्थिनी

पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर सोलापूर विद्यापीठ,
सोलापूर

डॉ. अशोक एक्कलदेवी**

मार्गदर्शक

ए. आर. बुर्ला महिला महाविद्यालय, सोलापूर

गोष्टवारा :

औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, विज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान, दळणवळण व वाहतूक विस्तार, इंटरनेट इत्यादी क्षेत्रातील अपार प्रगती जागतिकीकरणास कारणीभूत ठरली. जागतिकीकरणामुळे शहरे अधिक प्रगतशील व विकसित झाली आहे. वाढत्या शहरीकरणाबरोबरच शहरातील सोयीसुविधांवर मोठ्या प्रमाणावर ताण येऊन वाढती लोकसंख्या, झोपडपट्ट्या, बकाल वस्त्या, रोगराई, बेरोजगारी, गरिबी, गुन्हेगारी, वाहतूक व्यवस्थेचा प्रश्न, सांडपाण्याची समस्या, आरोग्य सुविधांवरील ताण, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न, राहण्याच्या जागेची टंचाई, पर्यावरणीय समस्या, प्रदूषण, कचऱ्याची समस्या यांसारख्या अनेक समस्या देखील निर्माण झाल्या. शहरी समाजातील सर्वात गंभीर समस्या म्हणजे कचऱ्याची समस्या जी सध्याच्या काळात अधिक मोठ्या प्रमाणात उग्र होत चालली आहे. शहरी भागांमध्ये कचरा व्यवस्थापनाचे अनेक प्रयत्न होत असले तरी आजही त्याकडे फारसे गांभीर्याने पाहिले जात नाही. त्यामुळे भविष्यात हा प्रश्न अधिकच विकट होणार आहे.

पुणे शहराच्या विकासाची पावले वेगाने पुढे जात असताना कचरा या भयानक प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कारण पुणे शहरात कचऱ्याची समस्या ही अतिशय जुनी आणि तीव्र आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा र्हास, प्रदूषण, जैवविविधतेचा र्हास, नागरिकांच्या आरोग्याचे प्रश्न दिवसेंदिवस अधिकच गंभीर होत चालले आहेत. पुणे शहराची स्वच्छता राखण्याची जबाबदारी महानगरपालिकेची असली तरी पुणे शहर स्वच्छ आणि सुंदर ठेवण्यात कचरा वेचकांचे देखील तितकेच योगदान आहे. पुणे शहरातील कचरा वेचकांमुळे महानगरपालिकेचा कचरा व्यवस्थापनातील ताण कमी होऊन आर्थिक दृष्ट्या फायदाच होतो. कारण कचरा वेचक रस्त्यांवर, गटारात, कचरा कुंड्यांमध्ये, डम्पिंग गाऊंडवर जमा झालेल्या कचऱ्यातून पुढे, कागद, काचा, पत्रे, प्लास्टिक, बाटल्या, लाकूड, लोखंड इत्यादी सामान बाजूला करून कचरा

व्यवस्थापनात हातभार लावतात. पुणे शहर स्वच्छ व सुंदर ठेवण्यासाठी खारीचा वाटा उचलणाऱ्या कचरा वेचकांची भूमिका कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यात आणि कचरा व्यवस्थापनात अतिशय महत्त्वाची आहे. आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे उलटली आहे. मा. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी सुरु केलेल्या स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत अनेक सकारात्मक पावले उचलली गेली असली तरीही कचरा वेचकांच्या प्रश्नांकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही. त्यामुळे प्रस्तुत शोध निबंधात 'शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका : विशेष संदर्भ पुणे शहर' या विषयावर अध्ययन करण्यात आले आहे.

बीजसंज्ञा :

पुणे शहर, कचरा, कचरा वेचक, स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन इत्यादी.

प्रस्तावना :

वाढते नागरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि वाढती लोकसंख्या इत्यादी कारणांमुळे शहरात कचरा निर्मितीचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे हे कोणत्याही महानगरपालिकेसाठी मोठी आव्हानात्मक गोष्ट आहे. पुणे शहरातील दररोज निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे प्रमाण विविध कारणांमुळे कमी जास्त होत असते. सध्या देशात स्वच्छ भारत अभियानाचा चर्चला उधाण आले आहे. खऱ्या अर्थाने स्वच्छ भारत अभियानाला शहरभर फिरून कचरा वेचणाऱ्यांची खरी मदत होत आहे. त्यामुळे कचरा वेचकांशिवाय शहरे स्वच्छ असू शकत नाही. कचरा वेचक हे त्यांच्या कामातून दररोज साठलेल्या कचऱ्यातून निम्यापेक्षा अधिक कचरा वेचतात आणि पर्यावरणाचे रक्षण करतात तसेच कचरा वेचकांमुळे कचऱ्याची समस्या कमी होण्यास मदत होते. आणि शहराच्या स्वच्छतेत वाढ होते. त्यामुळे कचरा वेचक हे स्वच्छ भारत अभियानाचे खरे शिलेदार आहेत. मात्र तरीही कचरा वेचक वर्ग हा विविध समस्यांच्या गर्तेत गुंतलेले आहेत. कचऱ्यात काम करताना या कचरा वेचकांना अनेक

प्रकारच्या आरोग्याविषयक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. इतकेच नव्हे तर त्यांना अनेक सामाजिक व आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. ते बजावत असलेल्या भूमिकेचे कौतुक तर होतच नाही मात्र त्यांच्या प्रश्नांची साथी दखल देखील घेतली जात नाही. त्यामुळे प्रस्तुत शोध निबंधात स्वच्छ भारत अभियानात महत्त्वाची भूमिका बजावणारे कचरा वेचकांच्या परिस्थितीचा आढावा घेऊन त्यांचे आरोग्यविषयक प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पद्धती :

‘शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका : विशेष संदर्भ पुणे शहर’ या विषयावरील शोध निबंधासाठी पुढीलप्रमाणे संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

‘शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका: विशेष संदर्भ पुणे शहर’ या विषयावरील शोध निबंधासाठी उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे-

1. पुणे शहराच्या स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका अभ्यासणे.
2. पुणे शहरातील कचरा वेचकांच्या आरोग्यविषयक प्रश्नांची दखल घेणे.

शोध निबंधाची गृहीतके :

‘शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका: विशेष संदर्भ पुणे शहर’ या विषयावरील शोध निबंधासाठी गृहीतके पुढील प्रमाणे-

1. पुणे शहराच्या स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका महत्त्वाची आहे.
2. पुणे शहराच्या कचरा व्यवस्थापनात कचरा वेचकांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे.
3. पुणे शहरातील कचरा वेचकांमध्ये आरोग्यविषयक मागासलेपणा दिसून येतो.

माहिती संकलनाचे स्रोत :

‘शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका: विशेष संदर्भ पुणे शहर’ या विषयावर संशोधन करताना माहिती संकलनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर केला आहे. वर्तमान पत्रे, नियतकालिके, संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित व अप्रकाशित लेख, इंटरनेट इत्यादी साधनांचा वापर करून माहितीचे संकलन केले आहे.

शोध निबंधाची मांडणी :

प्राचीन काळापासूनच भारतात स्वच्छतेचा आदर्श अनेक संत महात्म्यांनी दिला आहे. भारतात स्वच्छतेच्या कार्यासाठी संत गाडगेबाबा आणि महात्मा गांधी यांची नावे

आवर्जून घेतली जातात. महात्मा गांधी यांच्या जयंतीचे औचित्य साधून भारताचे पंतप्रधान मा. श्री. नरेंद्र मोदी यांनी दिनांक २ ऑक्टोबर, २०१४ रोजी देशभरात स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छता सुनिश्चित करण्यासाठी ‘स्वच्छ भारत अभियाना’ची सुरुवात केली. जनतेच्या सहभागामुळे आज या स्वच्छ भारत अभियानाला देशव्यापी चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. स्वच्छतेच्या या चळवळीचे नेतृत्व करताना जनतेने महात्मा गांधी यांच्या ‘स्वच्छ व निरोगी भारता’चे स्वप्न पूर्ण करावे, असे मा. श्री. नरेंद्र मोदी यांनी जनतेला आवाहन केले. स्वच्छतेसाठीच्या या जनचळवळीमध्ये समाजातील सर्व स्तरातील लोकांचा अधिक प्रमाणात सहभाग होता. सरकारी कर्मचारी, लष्करी जवान, सिने कलाकार, खेळाडू, उद्योजक, अध्यात्मिक गुरु सर्वजण या कार्यासाठी उत्साहाने पुढे सरसावले. आज रस्ते साफ करणे, कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावणे, शौचालयांची स्वच्छता व निरोगी वातावरण यासाठी हाती झाडू घेणे हा स्वच्छ भारत अभियानाचा भागच बनला आहे.

भारतासारख्या बलाढ्य देशात कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे हे अतिशय जिकिरीचे आणि अवघड काम असून स्वच्छ भारत अभियानात कचरा व्यवस्थापनाला अतिशय महत्व दिले गेले. सध्याच्या काळात औद्योगिकीकरण, झपाट्याने होणारे नागरीकरण, लोकसंख्या वाढ, बदलती जीवनशैली, उंचावलेले राहणीमान, प्लास्टिकचा वाढता वापर आणि त्यामुळे होणाऱ्या प्रदूषणाच्या ज्या समस्या निर्माण होत आहेत, त्यात कचऱ्याचे एकत्रीकरण, पुनश्चक्रीकरण, व्यवस्थापन व कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे ही एक गंभीर, पर्यावरणाच्या दृष्टीने अत्यंत हानिकारक आणि खर्चाची समस्या बनली आहे. अस्वच्छता, आजार, प्रदूषण, पर्यावरणाचा र्हास असे अनेक प्रश्न त्यातूनच निर्माण होतात.

स्वच्छ भारत अभियान आणि पुणे शहर :

पुणे हे भारतातील सहाव्या क्रमांकाचे आणि महाराष्ट्र राज्यातील दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे शहर असून महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक राजधानी, विद्येचे माहेरघर, शैक्षणिक संस्थांसाठी नावाजलेले शहर, आयटी हब, पेंशनरांचे शहर म्हणून सर्वश्रुत आहे. पुनवडीपासून पुण्यनगरी ते पुणे महानगर, अशी या शहराची प्रगती कित्येक पिढ्यांनी पाहिली व अनुभवली देखील आहे. परिस्थितीनुसार नियमित होत गेलेले परिवर्तन व त्यानुसार होणारा विकास पुणे शहराच्या या प्रगतीला

कारणीभूत ठरला आहे. भारतात शहरीकरणाचा वेग इतका प्रचंड वाढला आहे की, त्याचाच परिणाम म्हणजे पुणे शहराच्या सीमेवरील खेडी आता मूळ शहराचाच भाग बनत चालली आहेत. आज पुणे शहराची वाटचाल महानगराकडे होते आहे. मात्र पुणे शहराच्या विकासाबरोबरच शहरात कचऱ्याचे ढीगही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्यामुळे पुणे शहरात कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे ही मोठी आव्हानात्मक बाब आहे.

स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत घेण्यात आलेल्या स्वच्छ सर्वेक्षण २०२० मध्ये पुणे शहराला १५ वा क्रमांक मिळाला होता. स्वच्छ सर्वेक्षण २०२१ स्पर्धेत पुणे शहराने देशातील ४ हजार ३२० शहरांमध्ये १० व्या क्रमांकाचे तर १० लाख लोकसंख्येपेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरांमध्ये ५ व्या क्रमांकाचे तसेच महाराष्ट्र राज्यामध्ये २ र्या क्रमांकाचे मानांकन प्राप्त करून मोठी झेप घेतली आहे. तसेच पुण्याला राहण्यास उत्तम शहर (बेस्ट सस्टेनेबल बिग सिटी) या श्रेणीमध्ये प्रथम क्रमांक व सीएफसी अंतर्गत थ्री स्टार मानांकनाने गौरविण्यात आले होते. मात्र स्वच्छ सर्वेक्षण २०२२ अभियानांतर्गत पुणे शहर हे पहिल्या दहा शहरांच्या यादीतून बाहेर पडले.

पुणे शहराच्या स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका :

सध्या दररोज निर्माण होणाऱ्या संपूर्ण कचऱ्यावर प्रक्रिया करणारे शहर म्हणून पुण्याची देशभरात ओळख असली तरी शहरी नागरिकांची कचरा निर्माण करण्याची क्षमता आणि कचरा व्यवस्थापनाच्या बाबतीत असलेली उदासीनता यामुळे पुणे शहरात जागोजागी कचऱ्याचे साम्राज्य पाहायला मिळते. या कचऱ्यामुळे जीव जंतूंचा प्रसार होतो. रोगराई पसरते. दुर्गंधी निर्माण होते. कचऱ्याचे मानवी आरोग्यावर घातक परिणाम होऊन आरोग्य धोक्यात येते. कचरा, दुर्गंधी, अस्वच्छता आणि प्रदूषण याने शहरी जनजीवन उध्वस्त होत आहे. समाजात स्वतःला सुशिक्षित म्हणवणारी माणसे निष्काळजीपणे व सहजपणे आपल्या परिसरात व येता-जाता रस्त्यात कचरा टाकत असतात. कोणत्याही मुलभूत सुविधा नसताना पुणे शहरातील कचरा वेचक स्वतःचे आरोग्य धोक्यात घालवून हाच कचरा उचलून शहर स्वच्छ व सुंदर ठेवण्याचे काम करत करतात. जीवावर उदार होऊन दररोज अस्वच्छ होणारा शहराचा चेहरा साफ करण्याचा प्रयत्न करतात. खऱ्या अर्थाने हे कचरा वेचक दररोजच शहरात स्वच्छता अभियान चालवतात.

दररोज पहाटे पाच वाजल्यापासून ते रात्री १० पर्यंत कचरा वेचक पुणे शहरातील विविध भागांत हिंडून फिरून, कचरा कुंड्या धुंडाळून, डम्पिंग ग्राउंडवर जाऊन त्यातील पुढे, काचा, पत्रे, लोखंड, प्लास्टिक असा सुका कचरा गोळा करतात आणि तो भंगार विक्रेत्यांना विकतात. कचऱ्याच्या कामात स्त्रियांचा समावेश जवळपास ९०% इतका आहे. कचऱ्यातून मिळणाऱ्या पैश्यातून आपल्या आणि आपल्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या गरजा भागवतात. त्यामुळे त्यांची उपजीविका ही कचऱ्यावरच अवलंबून असते. कचरा वेचक हे शैक्षणिक मागासलेपणा, दारिद्र्य, गरीब परिस्थितीमुळे हतबल होऊन हा व्यवसाय निवडतात. त्यांच्या पाठीमागे कुटुंबाचा मोठा ताण असतो. प्रामुख्याने या कामासाठी कोणत्याही प्रकारच्या विशेष कौशल्याची गरज लागत नाही, वयाची अट नाही, पूर्णपणे बिगर भांडवली व्यवसाय असल्यामुळे सहज करता येण्यासारखे काम म्हणून हा व्यवसाय निवडतात. अनुसूचित जातीतील लोक अधिक मोठ्या प्रमाणात या व्यवसायात गुंतलेले दिसून येतात. कचरा वेचत असताना अनेक ठिकाणी नागरिक, पोलीस यांच्याकडून त्यांची अडवणूकही होते. समाज या कचरा वेचकांकडे तुच्छतेने पाहतो. त्यांच्या कामाकडे कायम हीन दर्जाचे काम म्हणूनच पाहिले जाते. समाजाकडून त्यांना कायम उपेक्षा मिळाली आहे. तसेच समाजाचा या कचरा वेचकांकडे पाहण्याचा आणखी एक दृष्टिकोन म्हणजे चोरी करणारे व मुले पळविणारी लोक.

शहरी गरीब लोकांमध्ये सर्वाधिक असुरक्षित असलेला हा कचरा वेचकांचा वर्ग पुणे शहरातील वेगवेगळ्या वस्त्यांमध्ये राहत असताना आढळून येतो. हा वर्ग दारिद्र्याच्या अवस्थेत आपले जीवन जगत असतो. शैक्षणिक मागासलेपणा, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, मागासलेपणा, निकृष्ट दर्जाचे राहणीमान इत्यादी कारणांमुळे त्यांना चांगल्या प्रकारचे काम मिळणे शक्य होत नाही. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सोशिक असलेला हा वर्ग ज्यांच्याकडे आर्थिक उत्पन्नासाठी इतर कोणतेही स्रोत नाही. कचऱ्यातून त्यांना त्यांच्या कष्टाच्या मानाने मिळणारा मोबदला हा कमीच आहे.

कचरा व्यवस्थापनात कचरा वेचक रस्त्यांवर, गटारात, कंटेनर, डम्पिंग ग्राउंडवर जमा झालेल्या कचऱ्यातून भंगारात विकल्या जाणाऱ्या वस्तू जसे की कागद, काचा, पत्रे, बाटल्या, लाकूड, लोखंड इत्यादी टाकाऊ सामान बाजूला करून महत्वाची भूमिका बजावताना दिसतात. कचरा वेचक त्यांच्या कामातून पर्यावरण र्हास तसेच प्रदूषण

रोखण्यासाठी मदत करतात. तसेच कचरा गोळा करून संपूर्ण पुणे शहराच्या स्वच्छतेत अतिशय महत्त्वपूर्ण जबाबदारी पार पाडत असतात. शहरातील कचऱ्याचे संकलन करण्यात व कचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यात या कचरा वेचकांचा अतिशय मौलाचा आणि खारीचा वाटा आहे. त्याच बरोबर शहराची अर्थव्यवस्था, सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था व सुरक्षितता आणि हवामानातील शाश्वतता, पर्यावरणाचे समतोल टिकून ठेवण्यासाठी हे कचरा वेचक मोठ्या प्रमाणात हातभार लावतात. कचरा वेचकांमुळे शहरी पर्यावरणाच्या रक्षणास मदत होते. शहरी समाजातील प्रदूषण कमी व्हावे आणि समाजातील नागरिकांचे आरोग्य चांगले राहावे म्हणून कचरा वेचक दिवसभर घाणीच्या साम्राज्यात, जीवघेण्या व श्वास कोंडणाऱ्या दुर्गंधीत काम करतात.

पुणे शहरातील कचरा वेचकांचे आरोग्यविषयक प्रश्न :

कचरा वेचण्याचे काम हे अतिशय जोखमीचे व धोकादायक अशा स्वरूपाचे काम आहे. कारण कचरा वेचण्यासाठी कचरा वेचकांना संपूर्ण शहरात हिंडावे फिरावे लागते. कचऱ्यात काम करताना त्यांना दररोज श्वास कोंडणाऱ्या दुर्गंधीचा सामना करावा लागतो. सतत अस्वच्छता आणि घाणीच्या साम्राज्यात काम करत असल्यामुळे कचरा वेचकांना आरोग्य विषयक अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. कचरा हाताळताना त्यांना संसर्गजन्य रोगाचा प्रादुर्भाव होण्याची दाट शक्यता असते. घाणीमुळे त्यांना त्वचेचे विकार होण्याची शक्यताही अधिक असते. कचऱ्यात टाकलेले ब्लेड, सुया, काचा, पत्रा, धातू यांमुळे अनेकदा कचरा वेचकांच्या हाता-पायांना जखमा होतात. तसेच कचरा कुंडीत उतरून किंवा वाकून कचरा शोधताना त्यांना शारीरिक जखमा होण्याची शक्यता असते. तर कधी एखाद्या विषारी प्राण्यांकडून दंश होण्याची देखील शक्यता असते. कचरा वेचत असताना कुजलेल्या कचऱ्यातून येणाऱ्या दुर्गंधीमुळे या स्त्रिया तंबाखू, तंबाखुयुक्त मशेरी, गुटखा यांसारख्या अंमली पदार्थांच्या सेवनाला बळी पडतात. त्यांच्या कामाच्या स्वरूपामुळे त्यांच्यामध्ये रोग प्रतिकारक शक्ती देखील कमी असलेली दिसून येते. कचरा वेचक स्त्रियांना कंबरेचा त्रास, फुफ्फुसाचा व यकृताचा आजार, एनिमिया, कॅल्शियमची कमतरता, त्वचेचे विकास अशा अनेक आरोग्यविषयक तक्रारींना सामोरे जावे लागते. थोडक्यात आजार या लोकांकडे जात नाही तर पोटाची खळगी भरण्यासाठी ही लोकच आजरापर्यंत स्वतः चालून जातात. बहुतांश वेळेला रोजगार बुडण्याच्या भीतीने या

स्त्रिया बऱ्याचदा आजार अंगावर काढतात. अतिशय जोखमीच्या आणि धोकादायक परिस्थितीत काम करत असताना त्यांना शासनाकडून कोणत्याही आरोग्यविषयक सोयी सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत नाही. कचरा वेचकांची नियमितपणे वैद्यकीय चाचणी करणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. मात्र शासनाकडून त्यांच्या आरोग्याची पूर्णपणे जबाबदारी घेतली जात नाही. अशा प्रकारे दिवसभर अस्वच्छता, घाणीच्या साम्राज्यात आणि कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यात राहणाऱ्या कचरा वेचक महिलांचे आरोग्य हा अतिशय महत्त्वाचा मुद्दा असून या कचऱ्याने कचरा वेचकांच्या आरोग्याचा पूर्णपणे कचराच केला आहे. त्यामुळे त्यांच्या या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

सारांश :

शहरातील कचऱ्याचे व्यवस्थापन ही समाजाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. सतत साचत असलेल्या कचऱ्यामुळे गॅस्ट्रो, कावीळ, मलेरिया यांसारखे साथीचे रोग पसरण्याची दाट शक्यता असते. साचलेला कचरा कुजल्यास त्याचे गंभीर परिणाम आरोग्यावर होतात. कचरा वेचक शहरातील कचरा वेचून शहराचे आरोग्य ते राखतात त्यामुळे स्वच्छतेचे खरे दूत कचरा वेचक असून ते कायम दुर्लक्षित राहिले आहेत. गाव, शहर, राज्य पर्यायाने देश स्वच्छ ठेवण्याचे काम कचरा वेचक करतात. मात्र आजवर महानगरपालिकेकडून या कचरा वेचक स्त्रियांकडे फारसे लक्ष देण्यात आलेले नाही. उलट कचरा व्यवस्थापनात अडचण निर्माण करणारे घटक म्हणूनच त्यांच्याकडे पाहिले जाते. समाज देखील कचरा वेचक स्त्रियांकडे तिरस्काराने व साशंकतेने पाहतो. कारण आजही स्वच्छतेचे, कचऱ्याचे, घाणीचे काम हे हीन दर्जाचे समजले जाते. हे काम करणाऱ्यांना समाजात सन्मान नाही. शासनाकडून या वर्गाला कोणत्याही प्रकारच्या सुरक्षा मिळत नाही. आरोग्यविषयक शासकीय योजनांचा लाभ घेण्यासाठी त्यांना अनेक प्रकारच्या अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे शहराच्या स्वच्छतेत खारीचा वाटा उचलणाऱ्या कचरावेचक महिलांना मुख्य प्रवाहात आणणे महत्त्वाचे आणि आवश्यक आहे. शहर स्वच्छ ठेवणे हे फक्त कचरा वेचकांचे काम नाही. तर स्वच्छता ही सर्वांची जबाबदारी आहे. कचरा वेचक स्त्रियांचे महत्त्व ओळखून त्यांना आरोग्यविषयक सुविधा आणि किमान सन्मान देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

1. स्त्री मुक्ती संघटनेचे नियतकालिक - प्रेरक ललकारी, २००४
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन आणि अभ्यासकेंद्र, पुणे विद्यापीठ : कागद, काच, पत्रा वेचणार्या कष्टकरी महिलांसाठी जाणीव जागृती शिबीर अहवाल, दि. २६ जानेवारी, २००७
3. आगलावे, प्रदीप, २०१०, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे , नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन
4. आगलावे, प्रदीप, २०११, भारतीय समाज संरचना आणि समस्या , नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन
5. लोकसत्ता, १८ जानेवारी, २०१५.
6. महाराष्ट्र टाईम्स, १५ जुलै, २०१७
7. लोकमत, १९ मार्च २०२०
8. अंबुलगेकर कैलाश, कचरा वेचक कामगारांच्या समस्या, समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका, डिसेंबर २०२०
9. बनसोडे सत्यवान, सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणार्या महिलांच्या वास्तव स्थितीचा अभ्यास, आयुषी इंटरनॅशनल इंटरडिसीप्लीनरी रिसर्च जर्नल, जानेवारी २०२१
10. सकाळ, ९ फेब्रुवारी, २०२१
11. सकाळ, ५ मे, २०२१
12. सकाळ, १० सप्टेंबर, २०२१
13. सकाळ, २०२२
14. पुढारी, २०२३